

UOT: 94 (5)

[HTTPS://DOI.ORG/10.59849/2710-0820.2023.1.51](https://doi.org/10.59849/2710-0820.2023.1.51)

KAMRAN İSMAYILOV

Tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun aparıcı elmi işçisi

Azərbaycan

ismayilov-kamran@mail.ru

BAŞ TUTMAMIŞ DİALOQ: NƏRİMAN NƏRİMANOV VƏ AZƏRBAYCAN CÜMHURİYYƏTİ

GİRİŞ: Xalqımızın tanınmış tarixi simalarından biri, görkəmli dövlət xadimi Nəriman Nərimanovun siyasi fəaliyyətini özündə əks etdirən çoxlu əsərlər yazılmış, onun Azərbaycanın dövlətçilik tarixində, ictimai fikrinin inkişafında yeri və rolu müxtəlif aspektlərdən işıqlandırılmışdır. XX əsr tariximizdə N. Nərimanov qədər fəaliyyəti haqqında ən ziddiyyətli fikirlər söylənilən, adına müxtəlif epitetlər və damğalar yapışdırılan ikinci şəxs bəlkə də tapmaq çətin olar. Eyni zamanda bir sıra hallarda N. Nərimanovun şəxsiyyətini, insani keyfiyyətlərini qabardaraq onun fəaliyyətinə yaşadığı dövrün, bərqərar olması uğrunda mübarizə apardığı, xidmət etdiyi siyasi rejimin mahiyyətindən, yaxud bilavasitə iştirakçısı olduğu ictimai-siyasi proseslər kontekstindən kənar qıymətləndirmək meylləri olmuşdur və indi də vardır. Digər diqqət çəkici məqam ondan ibarətdir ki, Nərimanovun Azərbaycan siyasi tarixindəki rolundan bəhs edən müəlliflər onun 1920-ci ilin aprelindən sonrakı fəaliyyətini ön plana çəkir, Nərimanovun siyasi baxışlarının təkamülünə, ondakı ciddi fikir dəyişikliklərinə diqqət yetirmirlər. Halbuki, nəzərimizcə, “1918-1920-ci illərdəki” Nərimanovla “1920-ci ildən sonrakı” Nərimanov arasında çox ciddi fərqlər, fikir ayrılıqları mövcuddur. Ona görə də tədqiqat obyektini kimi N. Nərimanovun siyasi fəaliyyətinə döndə-dönə müraciət olunması, ictimai-siyasi baxışlarının bir daha nəzərdən keçirilməsi, dövlətçilik fəaliyyətinin ayrı-ayrı anlarının və istiqamətlərinin yenidən araşdırılması cəhdləri təbii sayılmalıdır.

ƏSAS MƏTN: Siyasi nərimanovşünaslığın ən aktual məsələlərindən biri Nəriman Nərimanovun birinci respublika dövründəki siyasi-

ideoloji fəaliyyəti, konkret olaraq Azərbaycan Cümhuriyyətinə münasibətidir. Əlbəttə, bu zaman məqsəd heç də bu böyük şəxsiyyətin 1918-1920-ci illərdəki fəaliyyətini təftiş etmək və ya onun özünü ifşa etmək deyil, sadəcə olaraq Azərbaycan xalqının tarixi taleyinin mühüm dövründə, elə onun özünün də həyatının mühüm bir mərhələsini əhatə etmiş dövrdə tutduğu mövqeni işıqlandırmaqdır.

Əlimizdə Nəriman Nərimanovun 1918-ci ilin mayında Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranmasına münasibətini birbaşa təsdiq edən sənədlər olmasa da onun sonrakı məqalə və məktublarından, çıxışlarından hasil olunan qənaət bir sıra mülahizələr yürütməyə imkan verir.

Azərbaycan xalqının gələcəyini və xoşbəxtliyini əvvəlcə milli muxtariyyətdə, daha sonra isə müstəqil dövlətçilikdə görən gələcək Cümhuriyyətin liderlərindən fərqli olaraq, «müsləman cəmətinin nicat yolu Leninin məramnaməsindədir» [6, 1918, 1 yanvar] deyən N. Nərimanovun bu hadisəyə ilkin münasibəti mənsub olduğu siyasi düşərgənin, konkret olaraq Bakı XKS-nin mövqeyi ilə üst-üstə düşürdü: Sonuncu isə Cənubi Qafqazda üç müstəqil respublikanın yaradılmasını regionu inqilabi Rusiyadan ayırmaq cəhdi kimi qiymətləndirərək bununla barışmayacağını və “əldə silah türk-alman quldur dəstəsi ilə, onların müttəfiqləri olan satqın Çxenkeli, Çxeidze, Xan-Xoyski və K⁰ ilə mübarizə aparacağını” bildirmişdi [13, 1918, 31 may].

Türkiyənin Azərbaycanla bağlı 1918-ci ildə yeritdiyi siyasətin qəti əleyhdarı olan N. Nərimanovun mövqeyi əslində öz bolşevik əqidədaşlarının mövqeyindən heç nə ilə fərqlənmədi.

Azərbaycan milli hərəkatının liderlərini panislamizmdə, pantürkizmdə ittiham edən Nərimanov müsavətçiləri «ermənilərin qorxusundan, daha doğrusu ermənilərdən qisas almaq məqsədi ilə» türkləri Qafqaza gətirməkdə ittiham edirdi [16, 181].

Qafqaz İslam ordusunun Kürdəmirdə bolşevik-daşnak qüvvələri ilə ağır döyüşlər apardığı zaman N. Nərimanov Bakıda çıxışında üzünü milli hərəkatçılara tutaraq «türklər Bakını tutduqdan sonra onlar sizin ağanız olmayacaq, siz İngiltərənin və Almanyanın əlində olacaqsınız» kimi proqnozlar verir və «heç vəchlə türklərə inanmayın və onların Bakıya gəlişindən sonra ermənilərdən qisas almayın, çünki ermənilərdən qisas almaq üçün yollar həmişə bağlı olacaqdır» - deyərək tövsiyə edirdi [16, c.18].

Əlbəttə, N. Nərimanovun Türkiyəyə belə münasibəti yalnız onun bolşevizmin sinfi mübarizə nəzəriyyəsi ilə həmrəy olması ilə izah oluna bilər. Onun nəzərinə, müsavətçilər türklərə (Osmanlı türklərinə – K.İ.) etibar etməklə Zaqafqaziya müsəlmanlarının gələcək taleyini ayaq altına atmış olurdular. Nərimanov üçün Azərbaycanın köməyinə gələn qardaş xalq deyil, türk imperializmi idi. Müsavətçilərə üzünü tutaraq: «Türk imperializmi sizi xoşbəxt etməyəcək» söyləyən Nərimanov sanki xəbərdarlıq edirdi: türklərə etibar edərək müsəlmanlar arasında şovinizmi dərinləşdirməyin, çünki Türkiyə Almanyanın əsiridir və Almanyanın özündə inqilab olarsa, Türkiyə tək qalacaqdır və ya digər dövlətin əsirinə çevriləcək, ya da bütün Avropanı bürüyən inqilab yanğını onu da yandıracaqdır. O zaman çürük dayaqly Türkiyənin yerinə qırmızı bayraqlı yeni Türkiyə yaranacaqdır [16, c.180].

Nərimanov öz mövqeyinin doğruluğuna bir il sonra da əmin idi. 1919-cu ilin yayında o yenə də Osmanlı türklərini Qafqaza dəvət edənlərə qarşı sərt çıxış etdiyini gizlətmirdi. Bir bolşevik kimi, onun nəzərinə, türklər işğalçı imperialistlər idi və buranı işğal etmək üçün gəlirdilər, onların ağaları isə almanlardır: «Yerlərdə işlərin vəziyyəti ilə az-çox tanış olanlar əla bilirdi ki, Azərbaycan proletariati müsavətçilərə heç zaman etibar etməmişdir, çünki bilirdi ki, müsavətçilər onları türklərin tərəfinə çəkəndə, həqiqətdə Türkiyə yox idi, Almaniya var idi. Buna görə də kəndli və proletariat öz nəzərləri-

ni bolşeviklər tərəfə yönləndirdilər. Yalnız Müsavatın fəal üzvləri, həmçinin müsəlman tacirləri və varlılar öz şəxsi maraqları naminə türklərə ümid etməkdə davam edirdilər» [16, c.187].

Təəssüf ki, Mart hadisələrini «erməni silahlı bəndələri tərəfindən müsəlman əhalisinin vəhşicəsinə məhv edilməsi» kimi qiymətləndirən, daşnak Əmirov və Lalayevin hərəkatlarını «vəhşilik» adlandıran, «sovet quruluşunun yarıdılması işinin qaniçən daşnakların əlində olduğunu» etiraf edən [16, c.188] N. Nərimanov təkəcə tacir və varlıları deyil, elə həmin müsəlman fəhlə və kəndliləri də real məhv olmaq təhlükəsindən xilas etmiş türk ordusunun xidmətlərini görə bilmirdi. Nə qədər bəsit səslənsə də o məqamda doğrudan da türkün türkdən başqa dostu yox idi. M.Ə. Rəsulzadənin qeyd etdiyi kimi «Azərbaycan əfkari-ümumiyyətdə pək təbii olaraq bir inam doğuyordu. Bu müşkül vəziyyətdən milləti qurtaracaq yeganə bir çarə vardı – Türkiyə. Ümidlər həp oraya mətuf idi: «O qardaş millət gələcək, bizi düşmən əlindən qurtaracaq». Xalqın bundan başqa bir ümidi qalmamışdı» [10, s.37-38]. Türklərin hərbi yardımının bizim milli varlığımızı, dövlətçiliyimizi xilas etdiyini anlamaq üçün N. Nərimanova ikinci dəfə bolşevik üsul-idarəsi şəraitində yaşamaq lazım gələcəkdi.

Nərimanov mart faciəsini yaşamış Azərbaycan xalqının Sovet hakimiyyətindən üz döndərərək Türkiyədən kömək gözləməsinə təbii qarşılasa da «hətta Bakıda vətəndaş müharibəsi adı altında baş vermiş qanlı hadisələrdən sonra da müsəlman proletariati sovet quruluşunun tərəfdarı olaraq qaldığına və öz sərmayədarlarına nifrət bəslədiyinə» əmin idi [16, c.188]. Halbuki, 1918-ci ilin mart faciəsindən dərhal sonra o «Hümmət» qəzetində bu hadisələrlə bağlı çıxış edərək açıq bildirmişdi ki, siyasi mübarizə mili mübarizəyə çevrilmişdir.. Bu sovet hakimiyyətini ləkələyir və qaralayır». Hər halda N. Nərimanov bu dövrdə özünün vahid, lakin sovet Rusiyasının tərəfdarı olduğunu, müsəlman xalqlarının əbədi səadətini Sovet Rusiyası ilə birlikdə olduğuna inanırdı. O Fevral inqilabından sonra Qafqaz xalqlarının milli azadlıq mübarizəsini, milli qoşun hissələri yaratmalarını qəbul etməyərək bunun xalqlar arasında düşmənçiliyə gətirib çıxardığını qeyd edir və gös-

təririrdi ki, bu vəziyyəti görən və pis nəticələrini əvvəlcədən duyan uzaqgörən xalqlar kənarda özlərinə sahib və güclü himayədar axtarmağa başladılar. Bütün bu kiçik xalqlar, hər biri ayrı-ayrılıqda hər hansı güclü qəhrəmanın qucaqlarına atılmağa hazırlaşdılar. Buna görə də əvvəlcədən ingilislər öz milyonları ilə erməniləri öz qullarına çevirdilər, gürcü sosial-millətçiləri almanların müdafiəsi altına keçdilər, Müsavatdan olan türkpərəstlər isə Türkiyəyə əl uzatdılar... Lakin hər üç millət, qarşılıqlı haqq – hesablarını unudaraq Sovet hakimiyyətinə qarşı ümumi mübarizə üçün birləşməyə hazır idilər [16, c.186-187].

1918-ci il mayın 1-də N. Nərimanov Təzə Pir məscidində keçirdiyi mitinqdə müsəlmanları “Şura hökumətinə can və dildən tabe olub ona kömək etmələrini, Qırmızı orduya yazılmalarını və əksinqilabçılara qoşulmamağa” çağırmış [6, 1918, 3 may], bu məqsədlə “Hümmət” təşkilatının xüsusi müraciətnaməsini imzalamışdı [6, 1918, 8 may].

Müstəqil Azərbaycan Cümhuriyyətinin yaradılmasını da Nərimanov məhz bu mövqedən yanaşaraq qiymətləndirirdi: “Budur türklər gəldilər. Tiflisdən Bakıya qədər bütün ərazini Azərbaycan Cümhuriyyəti elan etdilər və müsəlmanları sevindirdilər. Beləliklə, sinfi mübarizə, proletariatın burjuaziya sinfindən diferensiasiyası mümkün olmadı. Hamı düşüncələrdə və ideyalarda birləşdi” [16, c.189]. Məhz buna görə də Nərimanov “türk ağalığı – mülkədarların təntənəsi və bütün Zaqafqaziyanın kəndli və fəhlələrinin ölümüdür” deyə qorxudan, “rədd olsun türk zülmü”, “yaşasın inqilabi Rusiya ilə birlik” deyə çıxıran Bakı XKS-nin əhalini türklərə qarşı mübarizəyə səsləyən müraciətinə qoşulub müsəlmanları Sovet hakimiyyəti bayrağı altına durmağa çağırırdı [16, c. 158-161].

Sovet Rusiyasından güclü hərbi-siyasi dəstək alaraq AXC-nin bütün Azərbaycan ərazisində öz suverenliyini təmin etmək cəhdlərinin qarşısını almaq, “bəy və xanların zülmünə son qoyaraq bütün Zaqafqaziyada Sovet hakimiyyətini qurmaq”, “hakimiyyəti möhkəmləndirmək üçün irəli gedib qələbə çalmaq” [18, c.264] məqsədi ilə Şaumyanın başçılıq etdiyi Bakı Sovetinin əsasən ermənilərdən ibarət olan silahlı qüvvələri 1918-ci ilin iyunun əvvəllərində Azərbaycan milli qüvvələrinə qarşı Gəncə isti-

qamətində geniş hücum əməliyyatlarına başladılar. Bakı sovetində qərarların qəbulunda kifayət qədər səlahiyyəti və təsiri olmasa da N. Nərimanov partiya intizamına tabe olaraq bu siyasəti dəstəkləməkdə davam edirdi.

N. Nərimanov Bakını yadelli qüvvələrdən xilas etmək uğrunda çalışan Azərbaycan-türk (Qafqaz İslam ordusu) qoşunlarına qarşı mübarizə aparmaq üçün Bakı Sovetinin silahlı qüvvələrinin yaradılmasında bilavasitə iştirak edir, azərbaycanlı fəhlə və kəndlilər arasında Qırmızı Orduya yazılmaq üçün təbliğat aparırdı.

Nəriman Nərimanov yenə də sinfi mübarizə mövqeyindən çıxış edərək “müsəlman füqərayi-kasibəsini silaha sarılaraq” sovet hakimiyyətini müdafiə etməyə çağırışlar edir, Bakı Sovetinin bolşevik rəhbərliyinin, türk-Azərbaycan qoşunlarının Bakıya doğru irəliləməsini “ağaların, bəylərin təntənəsi, fəhlə və kəndlilərin faciəsi” kimi qiymətləndirən bəyanatlarına imza atırdı [15, 1918, 1 июня; 5, 1918, 8 iyul]. Əlbəttə, N. Nərimanov bolşevik olaraq, mənsub olduğu siyasi ideologiyanın həyatiliyinə inanırdı. Elə bu inam da mart faciəsini yaşamış və onun əsl səbəbləri haqqında kifayət qədər obyektiv məlumatlara malik, geniş dünyagörüşlü, millətsevər bir insanı, onun mənəvi dəyərlərinə daban-dabana zidd olan Şaumyan və K⁰ ilə bir sırada durmağa, birgə fəaliyyət göstərməyə vadar edirdi. Əlbəttə o sonralar öz həyat prinsiplərinə, siyasi fəaliyyət məramlarına yenidən baxacaq, «mən sosial-demokrat idim, lakin bu təşkilat getdikcə daha çox idealdan uzaqlaşır» deyə hayqıracaqdır. Ancaq bu mütəəsirlik bir qədər sonra baş verəcəkdir.

Bütün varlığı ilə köləliyin əleyhinə olan Nərimanov bəşəriyyətin tezliklə azadlığa çıxması, nadanlıqdan azad olması yollarının axtarışında idi. Hələlik isə o öz məramını və idealiyi bolşeviklərin proqramında tapdığına inanır, bu proqramın həyata keçirilməsi üçün can-başla çalışırdı.

1918-ci ilin iyulunda Həştərxana getməsi (rəsmi məlumatlara görə xəstələnməsi ilə əlaqədar) ilə N. Nərimanovun müvəqqəti siyasi mühacirət dövrü başladı. Lakin Bakı Sovetinin bolşevik-daşnak rəhbərliyinin müsəlmanlara düşmən siyasətinə qarşı açıq çıxış etməyə başlayan Nərimanovun mövqeyi Şaumyan və dəstəsinin qəzəbinə gəlməyə bilməzdi. Buna görə

də Nərimanovun Bakını tərk etməsini məcburi sürgün də adlandırmaq olardı. Siyasi proseslərin başqa məcraya dəyişməsi ilə bir sıra Azərbaycan bolşevikləri - D. Bünyadzadə, H. Sultanov, Q. Musabəyov, B. Əliyev, M. İsrafilbəyov və başqaları da Həştərxana getməyə məcbur oldular. Beləliklə, N. Nərimanova Azərbaycan Cümhuriyyətində yaşamaq müyəssər olmadı. Bəlkə də o Azərbaycan həqiqətləri ilə birbaşa təmasda olsaydı bir sıra ideoloji-siyasi prinsiplərinə yenidən baxmalı olardı. Həyatının son illərində dünyagörüşündəki təkamül və dəyişmələr bunu fərz etməyə imkan verir. Lakin tarix şərtiliyi sevmir. Hələlik biz həmin dövrdə N. Nərimanovu siyasi prinsiplərinə sadıq ortodoks inqilabçı kimi görürük.

Vətənidən kənarında yaşamasına baxmayaraq o Azərbaycanda baş verən proseslərlə daim maraqlanır, vətənidəki vəziyyət haqqında ətraflı məlumat almağa çalışırdı.

Nərimanov sonralar yazırdı ki, bu iki il müddətində (1918-ci ilin iyulundan 1920-ci ilin mayınadək - K.İ.) Rusiyada olarkən biz kommunistlərin tamam fikri Azərbaycanda olub, hər an onun qeydini çəkməkdə idik. Bizim cismimiz Rusiyada idisə, ruhumuz Azərbaycanda idi. Biz yəqin bilirdik ki, Azərbaycan Rusiyasız yaşaya bilməz və gərək Azərbaycanın Rusiya ilə əlaqəsi olsun və onu da yəqin bilirdik ki, Azərbaycana gələn Türkiyə, İngiltərə işğalçıları və hər kim olursa-olsun müvəqqəti bir ruzigar, yel kimi öz mənafeyi xatirəsi üçün gəlib gedərlər, Azərbaycan Cümhuriyyətinin əbədi səadəti isə Rusiyadadır [8, s.9]. Lakin onun məlumat mənbələri əsasən Azərbaycandakı bolşeviklər və onların mətbu orqanları ilə məhdudlaşdı. Məhz məlumatlılıqdan doğan birtərəfliliyin (və yaxud əksinə) nəticəsidir ki, N. Nərimanovun Cümhuriyyətin əsl vəziyyəti haqqında qənaətləri reallığı adekvat əks etdirmir və hətta qərəzli xarakter daşıyırdı.

Nərimanov və tərəfdarları Həştərxanda inqilabi iş aparmaqla bərabər Sovet hakimiyyətinin Qafqazla bağlı siyasətinin hazırlanıb həyata keçirilməsi işində fəal iştirak edir, Azərbaycan da daxil olmaqla Şərqi gələcək taleyi ilə bağlı çıxışlar edirdilər. O vaxt Həştərxan Sovet Rusiyası üçün son dərəcə mühüm strateji əhəmiyyəti olan bir liman şəhəri idi. Bakı və Azərbaycanın digər bölgələri (xüsusən Lənkəranla) əlaqə-

lər bu şəhər vasitəsilə həyata keçirilirdi. Nərimanov burada partiya, sovet orqanlarında müxtəlif vəzifələrdə çalışmış, əvvəlcə Həştərxan ölkə hərbi-siyasi komissarlığında səhiyyə şöbəsinin, sonra isə quberniya maarif şöbəsinin müdiri vəzifəsində işləmişdir. Yerli müsəlman əhalisi arasında böyük nüfuzu olan N. Nərimanovdan sovet hakimiyyəti müsəlmanlar arasında təbliğat işi aparmaq üçün istifadə etməyə çalışırdı. O, bolşevizm ideyalarını əhali arasında yaymağı özünün müqəddəs vəzifəsi hesab edirdi [3, s.256-257].

Lakin onun öz üzərinə götürdüyü əsas vəzifə yaxın gələcəkdə Cənubi Qafqazda, o cümlədən Azərbaycanda Sovet hakimiyyətinin bərqərar olmasına nail olmaq idi.

N. Nərimanov və Həştərxanda fəaliyyət göstərən digər azərbaycanlı bolşeviklər Bakıda qanuni hakimiyyətə qarşı gizli mübarizə aparan bolşevik qüvvələrə müntəzəm yardım göstərirdilər. Azərbaycan bolşeviklərinə inqilabi ədəbiyyat, pul və hərbi sursat göndərilməsini təşkil etmək üçün Həştərxan Quberniya İcraiyyə Komitəsi yanında Zaqafqaziya işləri üzrə komissarlıq yaradılmışdı. Həştərxanda 1919-cu il yanvarın 4-də müsəlman kommunistlərin Həştərxan təşkilatının fəvqəladə iclasında Mərkəzin göstərişi ilə təşkil olunmuş Zaqafqaziya Müsəlmanları Komissarlığının əsas vəzifəsi "təşviqat və mətbuat yolu ilə Zaqafqaziya əməkçi kütləsi arasında kommunizm ideyalarını yaymaq və həyata keçirmək, əməkçi kütləni xanların, bəylərin və kapitalistlərin zülmündən azad etmək üçün zəmin yaratmaq idi" [14, c.56-57]. Komissarlığa rəhbərlik edən N. Nərimanovun təşəbbüsü ilə müsəlmanlar arasında təbliğatı genişləndirmək məqsədi ilə Həştərxanda "Hümmət" qəzetinin nəşrinə başlanmışdı. N. Nərimanov qəzetin işində yaxından iştirak edir, məqalələrlə müntəzəm çıxış edirdi.

1919-cu ilin fevralında N. Nərimanovun Azərbaycanla bağlı sovet hakimiyyətinin gələcək planlarının özündə ehtiva edən iki məqaləsi işıq üzə gördü. "Biz Qafqaza hansı şüarla gedirik" adlı məqaləsində N. Nərimanov 1918-ci ilin martında baş vermiş azərbaycanlı əhalinin soyqırımı ilə müşayiət olunan hadisələri təhlil edərək "ikili məsuliyyət" prinsipindən yanaşaraq proseslərin qanlı nəticələrinə görə Daşnak partiyası ilə yanaşı Müsavat partiyasını da itti-

ham edirdi. Zaqafqaziya müsəlmanlarının yaşadıkları bədbəxtliklərin səbəbkarı kimi Müsavat partiyasını göstərən N. Nərimanov müsəlmanlıq, türkçülük şüarı altında çıxış edən bu partiyayı düzgün siyasət yeritməməkdə, öz ağılsızlıqları ilə bütün müsəlmanları dəhşətli faciələrə sürükləməkdə ittiham edirdi.

Məqalədə ümumi kommunist ideyaları dəstəkləyən Nərimanov əminliyini bildirirdi ki, məhz bu ideyalar xalqı, dövləti və bütün insanlığı xoşbəxtliyə gətirib çıxaracaqdır [16, c.184].

Bu məqalədə irəli sürdüyü ideyaları N. Nərimanov “Qafqazın fəthinə bir nəzər” adlı ikinci məqaləsində davam etdirmişdir. 1918-ci ildə Bakıda Sovet hakimiyyətinin təcrübəsini, buraxdığı səhvləri təhlil edən N. Nərimanov əminliklə bildirirdi ki, “biz artıq öz səhvimizi başa düşür və özümüzə deyirik: bəli, biz birinci dəfə idarə edə bilmədik, indi isə təcrübə qazandıq” [16, c.190].

Nərimanov etiraf edirdi ki, bolşeviklərin Zaqafqaziyadan getmələri (Bakı XKS-nin süqutu nəzərdə tutulur – K.İ.) yerli əhali arasında xüsusi təəssüflük hissi yaratmadı, çünki onun adət-ənənələri, milli-tarixi baxışları, sosial-məişət tərzini, mənəvi ehtiyacları psixologiyası ilə hesablaşmadan, onun üçün tamamilə yad olan ünsürün siyasətini tətbiq etdik [16, c.185] və bunun nəticəsi olaraq müsəlman proletariatu Sovet hakimiyyətindən üz döndərərək öz burjuaziyasının müdafiəsi altına girdi. Lakin cəmi altı ay keçməsinə baxmayaraq, o elə düşünürdü ki, həmin proletariatu erməni bəndələrindən azad olub – ingilislərin və xanların əlinə düşübdür, indi Azərbaycana qayıdıb, Sovet hakimiyyətini qurmaq vaxtı çatıbdır: “Mən əminliklə bəyan edirəm ki, işə yenidən başlamağın, Qafqaz dağlarının uca zirvələrində öz qırmızı bayrağımızı qaldırmaq, orada kommunizmin əsasını qoymağın vaxtı çatmışdır” [16, c.189]. Bu nikbinliklə yanaşı, yenə ehtiyatlı olmağı, “Bakıya süngülərlə gedib, sonra süngüləri yerə qoymağı” tövsiyə edir və göstərirdi ki, inqilab alovunu Qafqaza, ümumən Şərqi yalnız süngülərin köməyi ilə yeritmək olmaz. Onun bu nikbinliyi nədən irəli gəlirdi? Hər şeydən əvvəl o düşünürdü ki, Osmanlı türkləri Azərbaycanı tərkdən sonra yerli müsəlmanları başqa əllərə verdiklərinə görə onlara inam qalmamışdır. Digər tərəfdən, Nərimanov əmin idi ki, “xalqı pantürkizm və

panislamizlə aldadan, türklərdən ümidlərini üzən” müsəvatçılar istər-istəməz ingilislərin təsiri altına düşdükələrindən işsiz və torpaqsız müsəlman proletariatu yenə də kapitalistlərin, bəylərin, xanların, ağaların, mollaların himayəsi altına düşmüşdür. Buna görə də Nərimanov təkcə Bakını tutmaqla kifayətlənməməyi, bütün Şərqi haqqında düşünməyi məsləhət görür, bunun üçün isə birinci növbədə Dağıstanı və Azərbaycanı sovetləşdirməyi təklif edirdi.

N. Nərimanov xalqın şüurunda müstəqil dövlətçilik ideyasının artıq yer aldığını dərk etdiyindən “biz fəhlə və kəndlilərə sübut etməliyik ki, onların müstəqilliyinə toxunmur, ancaq istəyirik ki, hakimiyyət onların əlində olsun və bəylərin, xanların, knyazların və din xadimlərinin təsiri tam aradan qaldırılsın” [16, c.191] deyər tövsiyə edirdi. Nərimanov əvvəlki səhvləri nəzərə almağı, gələcək fəaliyyətdə erməni dəstələrinin və erməni komandirlərin iştirakına yol verməməyi, “Lalayev faciəsi”nin təkrarlanmamasını tələb edirdi.

Qafqazdakı siyasi partiyaların fəaliyyətinə toxunan Nərimanov əsas diqqəti Müsavat və Daşnaksutyun partiyalarının tənqidinə yönəlirdi. Hər iki partiyayı əhalini millətçilik ruhunda tərbiyə etməkdə və ümumbəşəri prinsiplərdən uzaqlaşdırmaqda ittiham edən Nərimanov rus qaragüruhçuları kimi onları da qanundankənar etməyi və tam məhv etməyi təklif edirdi. Müsavat və digər müsəlman partiyalarının tərəfdarlarını təcrübəsiz, boşboğaz və siyasətdən başı çıxmayan südəmərlər, daşnakları isə siyasətbazlar, satqın və qab yalayan adlandıran Nərimanov eyni zamanda bu partiyanın müsəlman partiyaları və Müsavatdan daha ziyanlı olduğunu nəzərə çatdırırdı. Daşnakların əsil xislətinin nədən ibarət olduğunu gözəl anlayan Nərimanov bəyan edirdi: “otuzillik siyasi həyatları ərzində daşnaklar Böyük Ermənistan haqqında arzularını həyata keçməsi üçün istənilən rəngə boyanmağa və istənilən maska taxmağa razı idilər. Qolitsın dövründə inqilabi partiya hesab edilən daşnaklar Vorontsov-Daşkovun zamanında onun ayaqlarını öpərək ən qatı əksinqilabçılara çevrilmişdilər. Əgər indi Qafqazda Sovet quruluşu yaransa, daşnaklar ani olaraq öz maskalarını dəyişəcək və kommunistlərə çevrilib Azərbaycanda və Gürcüstanda iş başında olacaqlar” [16, c.193-194].

N. Nərimanovun Azərbaycan Cümhuriyyətinin baş naziri N.b. Yusifbəyliyə göndərdiyi 16 iyul 1919-cu il tarixli məktubu [12, c.264-267] onun Azərbaycan Cümhuriyyətinə münasibətinin növbəti təzahürü oldu. Məktubda Azərbaycan hökuməti əvvəlcə türklərin, sonra isə ingilislərin qanadı altına girməkdə ittiham edilir, Azərbaycanın maraqlarını satmaqda, bir qrup sahibkarın və mülkədarın mənafeyini müdafiə etməkdə günahlandırıldı. Əlbəttə, əgər Azərbaycanın o zamankı vəziyyəti nəzərə alınmırsa, bolşevik N. Nərimanovun mövqeyini bəlkə də başa düşmək olardı. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin təşəkkülündə mühüm rol oynamış Türkiyənin Mudros sülhünün şərtlərinə görə Qafqazı tərk etməsindən sonra buranı işğal etmiş ingilis qoşunları ilə Azərbaycan hökuməti başqa hansı münasibət qura bilərdi? O zaman yenicə müstəqillik əldə etmiş, yalnız 1500 nəfərlik bir orduya malik ölkənin Almaniyalı, Türkiyəni məğlub etmiş bir dövlətə qarşı müharibə elan etməsi ağılasıqmaz bir iş olardı. Nəzərə alsaq ki, ingilis komandanlığı Azərbaycan Cümhuriyyətinin mövcudluğunu tanımaqdan belə imtina etmişdi, onda Azərbaycan hökumətinin yalnız diplomatik və siyasi yolla öz müstəqilliyini qoruyub saxlaması doğrudan da çox böyük siyasi iradənin nəticəsi hesab edilə bilər.

Məhz Azərbaycan hökumətinin ardıcıl və müstəqil siyasi xətti nəticəsində Azərbaycan türkləri müstəqil və azad yaşamağa layiq olduqlarını bütün dünyaya sübut etdilər. İngilislər 1919-cu ilin avqustunda Azərbaycanı tərk etdikdən sonra da burada sabitlik və asayiş qorunub saxlanılmış, dövlət quruculuğu uğurla davam etmişdir.

N. Nərimanovun Azərbaycan hökumətinə qarşı ən ciddi ittihamı guya onun Denikinə qarşı mübarizə aparmaması və Sovet Rusiyası ilə münasibət qurmaqdan imtina etməsi oldu.

Birincisi, Yusifbəyli hökuməti Azərbaycanın müstəqilliyi üçün Denikinə nə qədər təhlükəli olduğunu, ingilislərlə əlaqədə fəaliyyət göstərdiyini çox yaxşı bilirdi və kifayət qədər hərbi qüvvəyə malik olmadığından məsələnin dinc yolla həll edilməsi üçün bütün vasitələrdən istifadə edirdi [11, 1919, 12 сентябрь]. O ki qaldı Sovet Rusiyası ilə münasibətlərə, bu münasibətlərin lazımi səviyyədə olmamasının ye-

ganə səbəbi bolşeviklərin Azərbaycanın müstəqilliyini tanımaqdan və onunla bərabər hüquqlu əlaqələr qurmaqdan imtina etməsi idi. Bu baxımdan N.b. Yusifbəylinin 22 dekabr 1919-cu ildə Azərbaycan parlamentində çıxışı diqqəti cəlb edir: “təəssüf ki, Rusiyada mübarizə aparan qüvvələrdən heç biri inana bilmir və ya inanmaq istəmir ki, o Rusiyanın əvvəlki sərhədlərini bərpa edə bilməyəcəkdir və öz müqəddəratını təyin etmiş xalqlar üzərində yenidən böyük dövlət hökmranlığını yaratmaq boş xəyaldir. Bizim Rusiya ilə ziddiyyətimizin səbəbi budur” [12, c.404]. N.b. Yusifbəyli ümid etdiyini bildirirdi ki, böyük prinsiplər irəli sürmüş rus xalqı Azərbaycanın da maraqlarını tanıyacaqdır, əks halda biz öz müstəqilliyimizi qorumaq üçün son nəfəsimizə qədər mübarizə aparmağa hazır olacağıq.

Azərbaycan hökuməti Rusiya ilə sıx iqtisadi əlaqələrin qurulmasında da maraqlı idi. Çünki ölkənin əsas varlığı olan neftin başlıca bazarı məhz Rusiya idi və əvvəlki əlaqələrin pozulması ölkədə bahalıqın artmasına, pulun dəyərdən düşməsinə və digər mənfi proseslərin güclənməsinə gətirib çıxarırdı. Azərbaycan hökuməti hesab edirdi ki, Rusiyada hakimiyyətin hansı partiyanın əlində olmasından asılı olmayaraq bizim daxili işlərimizə qarışmamaq şərti ilə onunla razılaşmaya nail olmaq lazımdır [11, 16 апреля].

Müxtəlif daxili və xarici təhdidlərə və təzyiqlərə baxmayaraq milli dövlətin artıq reallığa çevrildiyi, “xalqın şüurunda Azərbaycan ideyasının artıq möhkəmləndiyi” (M.Ə. Rəsulzadə) şəraitdə bolşevik ideoloqları Azərbaycanın milli dövlət məsələsinə münasibətlərini dəyişərək “Müstəqil Sovet Azərbaycanı” şüarını irəli sürdülər. Bu dövrdə N. Nərimanov da bir sıra çıxış və məktublarında bu ideyanın əhəmiyyətini nəzəri və taktiki cəhətdən əsaslandırmağa çalışırdı.

Bu ideya geniş azərbaycanlı kütlələrin Sovet hakimiyyəti uğrunda mübarizə ətrafında birləşdirmək və əksinə, onları müstəqil milli dövlətçiliyi qorumaq uğrunda mübarizədən çəkindirmək məqsədi idisə, 1918-ci ilin payızında meydana atılsa da əməli təcəssümünü yalnız 1919-cu ilin ortalarından tapmağa başladı.

“Müstəqil Sovet Azərbaycanı uğrunda şüarının müzakirəsi ilə əlaqədar olaraq Azərbaycan

Kommunist Partiyasının yaradılması ideyası da ortaya atıldı. 1919-cu il martın sonları - aprelin əvvəllərində N. Nərimanov Həştərxanda işləyən hümmətçi bolşeviklərin adından RK(b) P MK-ya müraciət edərək “Hümmət” kommunist təşkilatını “Rusiya Kommunist Partiyasının rəsmi şöbəsi kimi tanımağı” təklif etdi [2, v.9].

1919-cu il mayın əvvəllərində ümumbakı partiya konfransı “Müstəqil Sovet Azərbaycanı” şüarını Azərbaycan bolşeviklərinin növbəti siyasi vəzifəsi kimi qəbul etdi. Həmin ilin iyulunda N. Nərimanov Moskvada olarkən RK(b)P MK-da Azərbaycan kommunistlərinin növbəti vəzifələri haqqında məruzə edərək Azərbaycanda sovet sosialist respublikası yaradılmasının zəruriliyini əsaslandırmağa çalışdı.

RK(b)P MK Təşkilat Bürosu və Siyasi Bürosu V.İ. Leninin sədrliyi ilə 1919-cu il 19 iyul tarixli iclasında bu təklifə prinsipcə etiraz etməyərək, məsələnin qəti həllini Zaqafqaziya Diyar Komitəsinə həvalə etdi.

Lakin N. Nərimanov və onun tərəfdaşlarından fərqli olaraq həm Qafqaz Diyar Komitəsinə, həm də Bakı komitəsinin üzvləri arasında Azərbaycanda müstəqil kommunist partiyasının yaradılmasına münasibət birmənalı deyildi. Azərbaycanın sovetləşməyi təqdirdə “onu quberniyalara bölərək RSFSR ilə birləşdirmək” təklifi ilə çıxış edən bir qrup, müstəqil AKP-ın yaradılmasının qəti əleyhdarı idi. Lakin milli Azərbaycan dövlətinə qarşı birgə mübarizə zərurəti üstünlük qazandı və dörd kommunist təşkilatının – Qafqaz Diyar Komitəsi Bakı Bürosunun, RK(b)P Bakı Komitəsinin, Hümmət və Ədalət təşkilatlarının əsasında Azərbaycanda vahid bolşevik təşkilatı – AK(b)P yaradılması təklifi qəbul edildi. Qafqaz bolşevik təşkilatları haqqında məsələ Leninin sədrliyi ilə RK(b)P-nin Siyasi Bürosunda üç dəfə - 1919-cu il noyabrın 14-də, dekabrın 2-də və 1920-ci il yanvarın 3-də müzakirə edildi.

1920-ci il yanvarın 3-də qəbul edilmiş qərarla Siyasi büro “yerli şovinizmlə mübarizə və keçmişdə rus çarizminin zülmü altında olan millətlər içərisində sosialist inqilabının təbliği üçün əlverişli şəraitin yaradılmasını, xalqların etibarını qazanmağın zəruriliyini” nəzərə alaraq “keçmiş Rusiya hüdudlarında yaranmış, faktik olaraq müstəqil dövlətlərdə” kommunist təşkilatlarının müstəqil kommunist partiyaları şəklində

fəaliyyət göstərmələrini zəruri hesab etdi. Eyni zamanda Qafqaz ərazisində bütün kommunist təşkilatlarının işlərinə RKP Diyar Komitəsinin rəhbərlik etməsi, milli kommunist partiyalarının maliyyələşdirilməsinin onun vasitəsi ilə həyata keçiriləcəyi vurğulanırdı [17, s.15]. Rusiya ali partiya orqanlarının göstərişinə uyğun olaraq 1920-ci il fevralın 11-12-də Azərbaycan kommunist təşkilatlarının I qurultayında “yerli şəraiti, kommunizm uğrunda mübarizənin birliyi mənafeyini” nəzərə alaraq, “taktiki mülahizələrə görə” bütün kommunist partiyaları Azərbaycan Kommunist (bolşeviklər) Partiyası adı altında birləşdirildi. Lakin qərarla açıq şəkildə bildirilirdi ki, AKP Ümumqafqaz Diyar Kommunist təşkilatının bir hissəsidir və Qafqaz Diyar Komitəsi onun ali rəhbər orqanıdır. Cari vəziyyət haqqında qəbul edilmiş qətnamədə isə mövcud hökuməti yıxmaq və fəhlə-kəndli hakimiyyəti qurmaq üçün onları feli çıxışa hazırlamaq əsas vəzifə kimi qoyuldu [5, 1921, №3]. Yeri gəlmişkən, qurultayın təbrik göndərdiyi şəxslər arasında N. Nərimanov da var idi.

1920-ci il martın 28-29-da Həştərxanda Azərbaycan kommunistlərinin xüsusi müşavirəsi keçirildi. Müşavirədə Azərbaycanda hakimiyyəti ələ keçirmək üçün silahlı çıxışlara hazırlıqla əlaqədar bir sıra konkret tədbirlər müəyyənləşdirildi. Nərimanovun müşavirədə “Qafqazda gələcək fəaliyyətimizin planları haqqında” məruzəsi dinlənildi. Həmin məruzənin əsas müddəaları N. Nərimanovun “Biz Qafqaza hansı şüarla gedirik”, “Qafqazın fəthinə bir nəzər” adlı məqalələrinin ruhuna tam uyğun olaraq hazırlanmışdı.

Məruzə əsasında qəbul edilmiş qətnamədə Sovetlərin hakimiyyəti ələ alması və Sovet hökumətinin dekretlərinin müvəffəqiyyətlə yerinə yetirilməsi üçün kütlələrə ehtiyatla yanaşılmanın zəruriliyi öz əksini tapmışdır [14, c.92-93].

Həmin iclasda N. Nərimanov başda olmaqla müsəlman kommunist (bolşevik) təşkilatı “Hümmət”in bürosu seçildi.

“Biz Qafqaza hansı şüarla gedirik” məqaləsi kitabça şəklində Həştərxanda Zaqafqaziya Müsəlman komissarlığı tərəfindən “Köç” mətbəəsində nəşr olunmuş və gizli yollarla Azərbaycana gətirilərək yayılmışdı. Nərimanovun digər məqalə və çağırışları da xüsusi dəniz ekspedisiyası vasitəsi ilə Azərbaycana gətirilirdi.

N. Nərimanov imkan tapdıqca Azərbaycandakı bolşevik mətbuatında da çıxış etməyə çalışırdı. Onun məqalələrindən biri “Füqərə sədasi”nin 17 avqust 1919-cu il tarixli sayında “Qurbanəli” psevdonimi altında çıxmışdı. Məlum olduğu kimi, 1919-cu ilin yayında Azərbaycan hökuməti dövlətçilik əleyhinə fəaliyyət göstərən bəzi qüvvələri neytrallaşdırmaq üçün müəyyən tədbirlər görməyə məcbur olmuş, mindən çox bolşevik əhval-ruhiyyəli elementi ölkədən çıxarmış, hakimiyyət çevrilişinə çağıran mətbu orqanları bağlamışdı. Hökumətin bu sahədəki qətiyyətini baş nazirin sözləri də təsdiq edirdi: “Əgər sabah mənə Azərbaycan müstəqilliyinin tanınması şərt ilə bolşevizmlə mübarizə aparmağı təklif etsələr, mən Bakıda bir bolşevik belə qoymaram [11, 1919, 12 сентябрь].

Hökumətin qərarı ilə qapanmış qəzetlər sırasında “Bakı Fəhlə Konfransının Əxbarı”, “Haqq” kimi qəzetlər də var idi. N. Nərimanov hökumətin bu addımlarını insanlara danışmağı və yazmağı qadağan etməsi, ağız və qulaqlarını yumması kimi qiymətləndirərək Azərbaycan hökumətini Nikolay hökuməti ilə müqayisə edirdi [16, c.210-211]. Lakin Nərimanov Sovet Rusiyasında, elə üzvü olduğu Bakı Soveti dövründə bütün qeyri-bolşevik qəzetlərin və təşkilatların qadağan olunduğunu nədənsə “yaddan çıxarırdı”. Cümhuriyyət hökumətini söz azadlığını pozmaqda ittiham edən N. Nərimanov və Sovet hökuməti bir qədər sonra Azərbaycanda hakimiyyətə gəldikdən sonra bütün qeyri-bolşevik mətbu orqanlarını qadağan etdilər.

Nərimanov Həştərxanda yaşadığı müddətdə Azərbaycandan gətirilən qəzetlər vasitəsilə respublikada siyasi vəziyyət ilə tanış olmaq imkanı qazanırdı. Lakin bu qəzetlərin əksəriyyəti (“Füqərə sədasi”, “Заря” və s.) sol yönümlü olub anti-hökumət mövqeyi ilə seçilən qəzetlər idi.

Bolşeviklər Nəriman Nərimanovun Azərbaycan əhalisi arasında böyük nüfuzundan yararlanmağa, öz məqsədlərinə çatmaq üçün onun adından istifadə etməyə can atırdı.

N. Nərimanovun adı Cümhuriyyətin xüsusi xidmət orqanlarının da diqqət mərkəzində idi. Azərbaycanın daxili işlər naziri X.b. Xasməmmədov 1919-cu ilin aprelinde Qarabağ general-qubernatoru X.b. Sultanova göndərdiyi teleqramlarda agentura məlumatlarına əsaslanaraq Nərimanovun Bakıya gəlib “Hümmət”in parla-

mentdəki üzvləri Saniyev və Qarayevlə görüşdüyünü, sonra isə əhali arasında bolşevizm təbliğatı aparmaq üçün Şuşa və Qazax qəzalarına yola düşdüyünü xəbər vermiş, onun həbs edilməsi haqqında təcili tədbirlər görülməsini tələb etmişdi [14, c.92-93]. Düzdür, bu məlumatlar həqiqətə uyğun deyildi və ümumiyyətlə Nərimanov 1920-ci ilin mayına qədər Azərbaycana gəlməmişdi, lakin bu faktın özü Nərimanovun böyük nüfuzundan xəbər verirdi. Cümhuriyyət hökuməti də onun inqilabi fəaliyyətindən əsaslı olaraq narahatlıq keçirirdi. Öz növbəsində Azərbaycandakı bolşeviklər N. Nərimanova böyük ümidlər bağlayır, inqilab işinin, bolşevik təbliğatının genişlənməsi üçün onun Azərbaycana gəlməsini təklif edirdilər.

Lakin görünür, həmin şəraitdə mərkəz N. Nərimanovun Rusiyada qalmasını daha məqbul hesab edirdi. 1919-cu ilin iyulunda S.M. Kirovun məsləhəti ilə N. Nərimanov Azərbaycanda vəziyyət və burada Sovet hakimiyyətinin perspektivləri haqqında məruzə etmək üçün Moskvaya dəvət edildi. Onun məruzəsi V.İ. Lenin tərəfindən bəyənilmiş, bolşevik liderinin məsləhəti ilə Nərimanov işləmək üçün Moskvada saxlanılmışdı. O, əvvəlcə RSFSR Xalq Xarici İşlər Komissarlığının Yaxın Şərq şöbəsinin müdiri, sonra isə Xalq Milli İşlər Komissarının müavini vəzifəsinə təyin edilir. Nərimanov bu dövrdə bir neçə dəfə Leninlə görüşərək onunla Azərbaycanın vəziyyəti barədə söhbətlər etmişdir: “mərkəzdə yoldaş Leninin hüzuruna bilərəm Azərbaycan Cümhuriyyəti və onun istiqlalı haqqında müzakirədə idik. Moskvadan əzəmətdən bir həftə müqəddim Azərbaycan haqqında yoldaş Leninin hüzurunda tam bir saat məruzə etdim, Azərbaycanın daxili və xarici vəziyyəti haqqında məlumat verdim və Azərbaycanın əbədi məsud olması üçün necə hərəkət edəcəyimiz haqqında müsahibə etdik” [8, s.9].

1919-cu ilin payızında Moskvada keçirilmiş Şərq xalqları kommunist təşkilatlarının II qurultayında N. Nərimanov çıxış edərək, “şərqi astanası olan” Azərbaycanda Sovet hakimiyyətinin qələbəsini təmin etmək üçün Sovet Rusiyası ilə birgə mübarizə aparacağını əmin etdi. Rusiyada isə bu zaman Azərbaycanın bolşevikləşməsi üçün fəal hazırlıq işləri görülürdü.

Moskvada yaşaması onun Azərbaycan haqqında daha geniş məlumat almasına imkan ve-

rirdi. Onun geniş oxucu kütləsi və təbliğat üçün nəzərdə tutulmamış, yalnız daxili xidməti istifadə üçün yazdığı məlumatlarında Azərbaycan haqqında artıq obyektiv reallığı daha dolğun əks etdirən məlumatlara rast gəlmək mümkün idi. Bu baxımdan onun Azərbaycandakı vəziyyət haqqında şifahi məlumatı özündə əks etdirən və 1919-cu ilin sonlarında hazırlanmış qeydləri maraqlı kəsb edir. Məlumatda Azərbaycanın siyasi həyatı, Denikinlə mübarizədə hökumətin fəaliyyəti, iqtisadi vəziyyət, mətbuatın vəziyyəti, fəhlə həyatı haqqında dolğun faktlar öz əksini tapmışdı. Məlumatda ölkədə ərzaq bolluğundan, Azərbaycana azad giriş və çıxışdan, bütün qəzetlərin azad şəkildə çıxmasından bəhs edilirdi. Bolşevik qəzetlərin maneəsiz nəşr edilməsi, ziyalıların əməyinin yüksək qiymətləndirilməsi də Nərimanovun gözündən yayınmamışdı. Nərimanov 1922-ci ildə yazırdı ki, biz Bakıdan qəzetlərin nömrələrini Moskvada alarıq və mən bu barədə Lenin yoldaşa məruzə edirdim [8, s.13].

1920-ci ilin əvvəllərində N. Nərimanov Sovet rəhbərliyinin göstərişinə uyğun olaraq Şimali Qafqazda Sovet hakimiyyətinin bərpasına rəhbərlik etmək üçün Q. Orconikidzenin sədrliyi altında yaradılmış İnqilab Komitəsinin üzvü təyin edildi. Leninin göstərişi ilə N. Nərimanov həm də Zaqafqaziya müsəlmanlarının işləri üzrə komissar təyin edilmişdi. Şimali Qafqaz ələ keçirildikdən sonra növbəti vəzifə Azərbaycanın işğal edilməsi idi. Mərkəz yenə də N. Nərimanovun siyasi nüfuzundan istifadə edərək onu bu işə qoşmuşdu. Bu məqsədlə Q. Orconikidze 1920-ci il aprelin 23-də V. Leninə teleqram vuraraq N. Nərimanovu təcili Qafqaza göndərməyi xahiş etmişdi. Nərimanov hələ Moskvada ikən, Azərbaycan Cümhuriyyəti mövcud ola-ola onu Azərbaycan Hərbi İnqilab Komitəsinin (Azrevkomun) sədri təyin etmişdilər. Nərimanovun özünün təsdiq etdiyi kimi, “Qafqazda nümunəvi müstəqil Şura Cümhuriyyətini təşkil etmək və bununla da Şərqi pəncərə açmaq üçün Qafqaza gəlməli idi” [8, s.14].

Yola düşməzdən əvvəl V. Lenin tərəfindən qəbul olunan Nərimanov Azərbaycanda gələcək fəaliyyəti ilə bağlı onun göstərişlərini aldı.

1920-ci ilin mayın 16-da Bakıya inqilabi əhval-ruhiyyədə gələn Nərimanov Azərbaycan işğal edilərkən Qızıl Ordunun “özünü olduqca

yaxşı apardığını”, onun şəxsinə əhəlinin Sovet Rusiyasını səmimiyyətlə alqışladığını Leninə bildirir və Sovet Rusiyasının gənc müstəqil Sovet Azərbaycanına möhkəmlənməkdə kömək edəcəyinə əminliyini ifadə edirdi [3, c.271].

Lakin çox çəkmədən həqiqətin acısını dandan N. Nərimanov aprel çevrilişini istiqlal və azadlıq deyil, “sözün bütün mənasilə bir istila işi olduğunu” (M.Ə. Rəsulzadə) anladı və bundan lazım gələn nəticəni çıxarmaq cəsarəti göstərdi.

Hələlik isə Müsavatın mənəvi və siyasi irsinin tənqidi, Cümhuriyyətin siyasi iflasının sübutu onun nəzəri fəaliyyətinin əsas istiqamətlərindən birini təşkil edirdi. Bu baxımdan onun Cümhuriyyətin süqutu haqqında fikirləri maraqlıdır. I ÜmumAzərbaycan Sovetlər qurultayında (8 may 1921-ci il) çıxışda Cümhuriyyətin süqutunun əsas səbəbini hökumətin özündə olduğunu bildirərək, onun başında duranların iki il ərzində heç bir şey etmədiklərini sübut etməyə çalışır. “müəssisələri milliləşdirmək, türk dilinin dövlət dili olması üçün dekret verməyə cəsarət etmədilər, həyatı islam qanunları ilə quraclarını elan edərək hər küçədə duxanlar (meyxanalar) açdılar” [16, c.481] kimi həqiqəti əks etdirməyən fikirlər təbii ki, sırf təbliğat zərurətindən doğurdu və “Müsavat rejiminin” sosial-mənəvi iflasının sübutu faktı kimi qabardılırdı. Halbuki AXC-nin yaranmasından düz bir ay sonra – 1920-ci il iyunun 27-də türk dili dövlət dili elan edilmişdi. Cümhuriyyətin özü isə dinin dövlətdən ayrıldığı elan edilmiş dünyəvi dövlət idi.

N. Nərimanovun iddiasına görə bu hökumət (Azərbaycan Cümhuriyyəti) nə fəhlə-kəndli, nə mülkədarlar, nə də burjuaziya tərəfindən müdafiə edilmədiyindən, ağrısız olaraq hakimiyyəti təslim etmişdi [16, c.482]. Əlbəttə, Azərbaycan Cümhuriyyətinin sosial bazası, süqutunun səbəbləri haqqında mübahisə etmək olar. Lakin Nərimanovun “Müsavat müsəlman kütlələr arasında bütün əhəmiyyətini itirmişdi” fikri yalnız əvvəlki hakimiyyət haqqında onun kifayət qədər bilgilərə malik olmaması və ya təmsil olunduğu siyasi hakimiyyətin alternativsizliyini sübut etmək zəruriliyi ilə izah oluna bilərdi.

Bakıda, respublikanın qəzalarında əhali ilə görüşlərində Müsavat partiyasının ifşası onun

çıxışlarının əsasını təşkil edirdi: “Müsavat partiyası sosialist paltarı, qoyun dərisi geyərək əslində yenə də yırtıcı heyvan, istismarçıların müdafiəçisi olaraq qalır, çünki onun qanı mülkədar və kapitalist partiyasının qanı ilə birdir... Müsavat hökuməti mülkədarların, zavodçuların, kapitalistlərin və ümumiyyətlə müftəxorların maraqlarını müdafiə edirdi... Aydınır ki, Müsavat həmişəlik ölmüşdür. Tarixi tale onu amansız olaraq ölümə məhkum etmişdir” (Gəncə, 1 oktyabr 1920-ci il) [16, c.359]. Qazaxda görüşdə isə Müsavatın hakimiyyəti dinc yolla təhvil verməsini onların mənliliyinin olmamasının göstəricisi kimi təqdim edir (“olsaydı heç olmazsa bir güllə atardılar” - N. N.), “bu başbəla başçılar (AXC-nin liderləri nəzərdə tutulur – K.İ.) Azərbaycandan qaçdıqları ərəfədə hərəsi 200000000 rub. götürdüklərini sübut edən sənədlər var” deməklə Cümhuriyyətin xalqın gözündən salınması xəttini davam etdirirdi. Müsavatçıların “biz azad və müstəqil yaşamaq istəyirik” şüarına qarşı “Azərbaycan müstəqil mövcud ola bilməz. Bunu tarix də sübut edir” ideyasını təlqin edirdi [16, c.361]. Onun Müsavat partiyasına kəskin münasibətini əks etdirən fikirləri yalnız dövrün siyasi leksikonundan istifadə forması deyildi [4, s.66], həm də daxili əqidəsinin və inamının təcəssümü idi. Bu həm də mübarizə əzmlili şəxsiyyətin cəmiyyətin kübar təbəqəsinin nümayəndələri olan əks tərəfə patoloji bir ikrahı də demək olar. Buna baxmayaraq N. Nərimanov Cümhuriyyətin heç bir liderinə qarşı şəxsi ədavət hissi ilə çıxış etməmiş, əksinə mümkün qədər onları bolşeviklərin repressiyasından qorumağa çalışmış və buna da qismən nail olmuşdur.

NƏTİCƏ: Bir vaxtlar milli maarifçilik yolunu tutub «bir millət özünü tanımayınca, hüququnu düşünməz. Tanımaq üçün də milli dil, milli məktəb, milli mətbuat, milli ədəbiyyat lazımdır» inamı ilə yaşayan Nərimanov Sovet hakimiyyətinin qurulmasından az keçməsinə baxmayaraq Azərbaycan ziyalisini millətçilik əhval ruhiyyəsində olduğunu, öz ürəyinin gizli güşəsində “Müsavat hökuməti”nin qayıtmasını və ya türklərin ikinci dəfə hücumunu arzuladığı üçün qınayırdı [16, c.341-342]. N. Nərimanov üçün, millət, milliyyətdən asılı olmayaraq yalnız əmək platforması əsasında vahid maraqları ilə birləşmiş fəhlələr, kəndlilər və bütün zəh-

mətkeşlərdir. N. Nərimanovun hər hansı siyasi qüvvənin fəaliyyətini qiymətləndirərkən söykəndiyi əsas amil də həmin qüvvənin sadə xalqın, zəhmətkeşlərin mənafeyinə nə dərəcədə uyğun gəlib-gəlməməsi idi. O, bu baxımdan Cümhuriyyəti antimillilik hakimiyyət kimi səciyələndirir, sovet üsul-idarəsini isə əsl milli hakimiyyət forması kimi görürdü. Ona görə də Nərimanov ziyalıları öz tarixi missiyalarını başa düşərək Azərbaycanı «oyanan Şərqi çirəyinə çevirməyə», bunun üçün kütlələrin siyasi şüurunu və maarifi möhkəmləndirməyə, Sovet hakimiyyəti və onun orqanları ilə sıx əməkdaşlıq etməyə çağırırdı [16, c.343-344].

Ancaq aprel çevrilişindən sonra N. Nərimanovda mövcud olan nikbinlik və eyforiyanı sovetləşmənin sonrakı dövrünün yaratdığı mənəvi sarsıntılar əvəz etdikcə onun siyasi dünyagörüşündə də ciddi keyfiyyət dəyişikləri baş verdi. Getdikcə Nəriman Nərimanovun mənəvi ruhu, Cümhuriyyətin Azərbaycan xalqına təlqin etmək istədiyi milli-mənəvi dəyərlərlə çulğasmağa başlayırdı. Lakin bu artıq başqa Nəriman Nərimanov idi.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi. f. 1054, s.1, iş 4a.
2. Azərbaycan Respublikası Prezidenti İşlər İdarəsinin İctimai-siyasi Sənədlər Arxivi. f.609, s.1, iş 35.
3. Əhmədov T. Nəriman Nərimanov: həyatı, mühiti, ədəbi yaradıcılığı / red. M.İbrahimov. – Bakı: Yazıçı, 1982. – 298s.
4. Əhmədova F. Nəriman Nərimanov. İdeal və gerçəklik / red. M.Axundova. – Bakı: Elm və həyat, 1998. – 170 s.
5. “Füqəra Fyuzat” qəzeti.
6. “Hümmət” qəzeti.
7. Nərimanov N. Məqalələr və nitqlər. 2 cildə, I cild / red. C.Quliyev. – Bakı, *Azərnəşr*, 1971, 265 s.
8. Nərimanov N. V.İ. Lenin haqqında: külliyyat /tərt. ed. H.Şahgəldiyev; red. M.İsgəndərov. – Bakı: *Azərnəşr*, 1957. – 44 s.
9. Nərimanov N. Ucqarlarda inqilabımızın tarixinə dair: İ.V.Stalinə məktub / red. M.Əsədova. – Bakı: *Azərnəşr*, 1992. – 80 s.

10. Rəsulzadə M.Ə. Azərbaycan Cümhuriyyəti / red. İ.Nəmidov, A.Nəmidov. - Bakı, Azər nəşr, - 1990, -116 s.
11. “Азербайджан” (газ.), 1919.
12. Азербайджанская Республика (1918-1920). Документы и материалы. - Баку, Elm, 1998. -616 s.
13. «Бакинский рабочий» (газ.), 1918, 31 мая.
14. Борьба за победу Советской власти в Азербайджане. Документы и материалы / ред. И.Гусейнов. - Баку, Азернешр, - 1967. -571 с.
15. “Известия Бакинского Совета” (газ.)
16. Нариманов Н. Избранные произведения, т.II / ред. Д.Гулиев. - Баку, Азернешр, 1989. – 768 с.
17. Российский Государственный Архив Политической Истории, Фонд 1, опись 125, дело 1.
18. Шаумян С.Г. Избранные произведения, т.II. / редкол. П.Родионов и др. - Москва, Политиздат, 1978. – 463 с.

Резюме

Камран Исмаилов

Не состоявшийся диалог: Нариман Нариманов и Первая Азербайджанская Республика

В статье освещается отношение видного азербайджанского исторического деятеля Наримана Нариманова к Первой Азербайджанской Республике (1918-1920 гг.). Хотя некоторые аспекты этого вопроса нашли отражение в историографии, в целом позиция Н.Нариманова о процессах, происходивших в Азербайджане в период с мая 1918 г. по апрель 1920 г., всесторонне не изучена.

Отношение к образованию первой Республики и деятельности национального правительства является одним из самых сложных и противоречивых аспектов общественно-политических взглядов Нариманова. Хотя в силу обстоятельств Нариманову не посчастливилось жить в Азербайджане в период существования независимой республики, он внимательно следил за событиями, происходящими на его родине, и стремился получить подробную информацию о положении дел здесь. К сожалению, Нариманов, преданный своему народу и его интересам, не сумел должным образом оценить место и роль первой Республики в исторической судьбе азербайджанского народа. Убежденный, что «вечное счастье Азербайджанской Республики – в России», Нариманов принимал активное участие в распространении большевистских идей среди мусульман, а своей главной целью в ближайшем будущем считал установление в Азербайджане советской власти.

Однако после свержения независимой республики и установления Советской власти, несмотря на то, что он был лидером Советского Азербайджана, Нариманов, по сути стал главным оппонентом политики, проводимой большевиками на его родине. Вскоре его политическое мировоззрение претерпело серьезные качественные изменения, все больше соответствуя национально-духовным идеалам, за которые боролись лидеры азербайджанской демократической республики.

Ключевые слова: Азербайджан; Республика; Нариман Нариманов; независимость; национальные и духовные ценности; большевизм

Summary

Kamran Ismayilov

Failed Dialogue: Nariman Narimanov and the First Azerbaijan Republic

The article highlights the attitude of the prominent Azerbaijani historical figure Nariman Narimanov to the First Azerbaijan Republic (1918-1920). Although some aspects of this issue are reflected in historiography, in general, N. Narimanov's position on the processes that took place in Azerbaijan from May 1918 to April 1920 has not been comprehensively studied.

The attitude towards the formation of the first Republic and the activities of the national government is one of the most complex and controversial aspects of Narimanov's socio-political views. Although, due to circumstances, Narimanov was not fortunate enough to live in Azerbaijan during the existence of an independent republic, he closely followed the events taking place in his homeland and sought to obtain detailed information about the state of affairs here. Unfortunately, Narimanov, devoted to his people and their interests, failed to properly assess the place and role of the first Republic in the historical fate of the Azerbaijani people. Convinced that “the eternal happiness of the Republic of Azerbaijan is in Russia,” Narimanov took an active part in the dissemination of Bolshevik ideas among Muslims, and considered the establishment of Soviet power in Azerbaijan as his main goal in the near future.

However, after the overthrow of the independent republic and the establishment of Soviet power, despite the fact that he was the leader of Soviet Azerbaijan, Narimanov, in fact, became the main opponent of the policy pursued by the Bolsheviks in his homeland. Soon, his political outlook underwent serious qualitative changes, more and more in line with the national and spiritual ideals for which the leaders of the Azerbaijani democratic republic were fighting.

Keywords: *Azerbaijan; Republic; Nariman Narimanov; independence; national and spiritual values; Bolshevism*